

APIE SUDURTINES PRADĒTINES VEIKSMAŽODŽIŲ FORMAS

N. SLIŽIENĖ

Lietuvių kalbos sudurtines pradēties veiksmažodžio formas sudaro pagalbinio veiksmažodžio *būti* asmenuojamos formos ir savarankiškos leksinės reikšmės veiksmažodžio esamojo laiko veikiamasis dalyvis sudalelyte *be-*, pvz.: *buvau beeinqas, būsiu beeinqas, būčiau beeinqas, būk beeinqas*¹.

Sudurtinių pradētinių formų reikšmė nėra vienalytė. Pradētinių formų terminas sako, kad jos turėtų žymeti *veiksmo pradžią*, tačiau šią reikšmę turi tik būtojo kartinio laiko pradētinės formos. Jos reiškia tokį būtąjį veiksmą, kuris, vos prasidėjęs, buvo nutrauktas kito veiksmo ar reiškinio, pvz.:

„Kai ponas tai vasarą ir pėstiems neleidi per savo lauką pereiti...“ — buvo *beužmetqas* Puodžiūnui Smalinis, bet jam vėl niuktelėjo pašonėn Giedraitis, ir tas, nepabaigęs sakinio, nutilo Vien V 217. Susirado suoleli, ir jau Monika buvo *beišdedanti* kiaušinius, kai policininkas priėjo ir mandagiai pasakė, kad čia neleidžiama užkandžiauti Cv VIII 71. Martynas buvo *beištiesiųs* jai ranką, bet, pamatęs atkištą vieną pirštą, lyg nepastebėjęs Gaidienės, nuėjo toliau Simon VK II 279.

Be veiksmo pradžios reikšmės, pradētinės būtojo kartinio laiko formos kartais reiškia praeities veiksmo *santykinę trukmę*. Ši trukmė paaiškėja tada, kai iš konteksto matyti, kad pradētinių formų reiškiamas veiksmas tėsesi ilgiau už kitą kurį vienalaikį veiksmą, reiškinį ar momentą, nors objektyvi jo trukmė galėjo būti visiškai neilga. Pvz.:

Pats ponas Tadas Kirla su vaikais jau buvo užstalėje *besėdīs*. Kirlos sesuo Marcelė pilstė arbatą į stiklus, stovédama pasienyje prie antro staliuko, ant kurio garavo virtuvas Pt I 197. Jau seniai buvo *būnqas* kungių, kad gavo kleboniją Šts. Pirmoji mintis, kuri kilo jo atkaklio galvoj, buvo kuo greičiausiai paslėpti arklius. Žigo broliai arklius jau buvo *beinkq* iš dar neiškrauto vežimo Vencl III 231.

Santykinės trukmės reikšmę turi ir kitos pradētinės formos. Pvz.:

Matysi, aš *būsiu* jau *bemiegqas*, kai ateisi manęs guldyti Jb I 318. Pasigailau širdyje, kad nesu šv. Jurgis, *būčiau bekremtqas* sūri nuo galo Žem II 240. Kai ateisim jūsų raginti, *būkit* jau *bedirbq*, tai nė raginti ne reikės Jb I 314.

¹ Esamojo laiko neveikiamieji dalyviai su pagalbiniu veiksmažodžiu *būti* sudurtinių pradētinių formų nesudaro.

Tačiau būsimojo pradėtinio laiko formos dažniausiai reiškia numanomą, spėjamą ateities veiksmą. Pvz.:

Pradės gruoduoti, bus ir besas gruodas iš nakties Dr. Kamine kažin kas vaitoja. „Užsižiebk tik žiburi, bus beisigriaunqas į vidų“, — masto sau vaikai LzP I 367. Rytoj bus belyjanti, tuomet išsišluosi Žem I 184.

Ištisinėmis formomis pasakyti: *Rytoj, žiūrėk, lis, tuomet išsišluosi ir pan.*

Nors veiksmo pradžios reikšmę teturi tik būtojo kartinio laiko formas, tačiau iš tradicijos pradėtinėmis vadintinos visos sudurtinės formas su esamojo laiko veikiamuoju dalyviu, turinčiu dalelytę *be-*.

Šias formas pirmasis émė vadinti pradėtinėmis K. Jaunius, įvedęs į lietuvių kalbos gramatiką būtojo kartinio pradėtinio laiko paradigmą, pavadinę *bandymo arba pradėjimo praeiginiu laiku* (*imperfectum de conatu*)². Si tradicija tēsiama J. Jablonskio 1901 m. gramatikoje, kur, be paradigmų, duodamas ir reikšmés apibūdinimas: „*per eitas mēgintasis laikas* (t. *praeteritum de conatu*) reiškia tokį pereitąjį veiksmą, kuris neįvyko, tik buvo beiwykstas kitam veiksmui ištikus“³. 1919 m. gramatikoje J. Jablonskio sudaryta jau ištisa sistema, pavadinta *sudurtiniai pradėtiniai laikai*⁴. Nuo to laiko ji duodama visose lietuvių kalbos gramatikose.

Pradėtių laikų termino sąvoką J. Jablonskis praplėtė, įtraukdamas į sistemą vienodos darybos, bet nevienodos reikšmés formas ir pavadinamais jas „*pradetojo, įsigalėjusiojo veiksmo laikais*“⁵. 1922 m. gramatikoje, aptardamas atskirus pradėtinius laikus, veiksmo pradžios reikšmę jis teisingai priskyré tik būtajam kartiniams pradėtiniam laikui⁶. Tuo būdu pradėtių laikų terminu imta vadinti formas, reiškiančias ne tik veiksmo pradžią, bet ir trunkantį veiksmą, priešingai atliktinių laikų terminui, kuriuo vadintinos formas, reiškiančios atliktą, užbaigtą veiksmą.

Pradėtių laikų ir nuosakų sistema nėra tokia pilna, kokią ją yra pateikęs J. Jablonskis. Būtojo dažninio laiko ir geidžiamosios nuosakos formos kalboje, atrodo, yra nevartojamos. Geidžiamosios nuosakos formų nedavé né J. Jablonskis, o jo pateikti būtojo dažninio laiko pavyzdžiai yra kartojami ir visose vėlesnėse lietuvių kalbos gramatikose. Nei šnekamojoje, nei raštų kalboje šių formų iki šiol nepavyko rasti. Beveik nevartojamos ir liepiamosios nuosakos formos. Daugiausia paplitusios yra būtojo kartinio pradėtinio laiko formos, be to, pažymétina, kad jas var-toja ir žemaičiai, ir aukštaičiai, tuo tarpu kai būsimojo laiko ir tariamosios nuosakos formos, nors ir prigijusios literatūrinéje kalboje, yra mažai vartojamos ir būdingos beveik vien tik žemaičių tarmés atstovams. Štai kodėl kaip tik būtojo kartinio pradėtinio laiko formos pirmosios pateko į gramatiką.

² Zr. K. Явнисъ, Грамматика литовского языка, литовский оригиналъ, 201, Петроградъ, 1908—1916.

³ Zr. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, 1, 103, Vilnius, 1957.

⁴ Zr. P. Kriausaitis ir Rygiškių Jonas, Lietuvių kalbos gramatika, 131, Vilnius, 1919.

⁵ Zr. ten pat, 131.

⁶ Zr. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, 1, 426.

Pradétinių laikų sistema neturi ir esamojo laiko. J. Jablonskis ją vieton įtraukė esamojo laiko veikiamąjį dalyvį su dalelyte *be-*, kuris niekada nėra vartojamas su pagalbinio veiksmažodžio *būti* esamojo laiko formomis, ir kurių pats J. Jablonskis, kaip ir K. Jaunius, anksčiau yra kitaip interpretavęs.

K. Jaunius šį dalyvį laikė dalyviniu tariniu, vartojamu netiesioginei kalbai reikšti, pvz.: *sūnus beskaitas, tévas berašas, dukté besiuvanti* (vidi *filium legere, patrem scribere, filiam suere*)⁷. Tokios nuomonės 1901 m. gramatikoje ir 1911 m. sintaksėje laikėsi ir J. Jablonskis⁸. Sintaksėje jis rašė: „Dalyvijų kalba naudojamés dažnai ir netiketiems, kartais lyg pavéliniems pastebėjimams, patyrimams ir šiaip jau pažymėjimams. Pvz.: 1. Tik girdi (Saulytė) — kaži kas i duris *beklabeną* Ps. 2. Veizdžiu — vaikelis basas *bestovis*, kažin-ko *belaukiąs* Als. 3. Po trijų dienų tévai žiūri — visas žalčių pulkas *bešliuožiąs* i jų kiemą Ps.“ ir t. t.⁹

J. Jablonskis teisingai pastebėjo, kad šitokiais atvejais vartojamas esamojo laiko veikiamasis dalyvis su dalelyte *be-* yra būdingas žemaičių tarmei. Rytų aukštaičiai čia mégsta vartoti beasmenis sakinius su bevardės giminės esamojo laiko neveikiamuoju dalyviu, kuriuo žmogus „tarystum nori pranešti, kad toji žinia, kurią jis dabar mums pasako, esanti jam pačiam tikta vieno-kito nuošalės mažmožio, jo paties dabar tepastebeto, arba kito kurio žmogaus — jam suteikta“¹⁰. Žemaičių pasakymas „Kyburienės žinomas liežuvis, bet ir *Rimšienė dantinga beesanti*“ (Žem) vietomis tinkas ir aukštaičiams, bet šie jų galėtų ir taip išreikšti: „Kyburienės žinomas liežuvis, bet ir *Rimšienės dantingos bésama*“¹¹.

Ši reiškinį J. Jablonskis apibūdino kaip vieną iš daugelio mūsų „pasakojamosios kalbos“ savotiškumą.

Tik 1919 m. gramatikoje, matyt, norėdamas sudaryti pilną pradétinių formų sistemą, J. Jablonskis esamojo laiko veikiamąjį dalyvį su dalelyte *be-* pavadinio sudurtiniu esamuoju laiku, pažymėjęs, kad jis visada sakomas be pagalbinio veiksmažodžio. Nuo to laiko visose lietuvių kalbos gramatikose buvo duodamos esamojo pradétinio laiko paradigmą, kartais net su pagalbiniu veiksmažodžiu *būti*¹².

Kadangi dalyvis su dalelyte *be-* niekada nėra sakomas su pagalbinio veiksmažodžio *būti* esamojo laiko formomis, nėra pagrindo manyti jas čia esant praleistas. Tai patvirtina ir minėtos atitinkamos rytų aukštaičių bevardės giminės neveikiamųjų dalyvių formos, taip pat niekada nevartojamos su pagalbinio veiksmažodžio esamojo laiko formomis ir einančios tam tikra netiesioginės kalbos dalyvinės raiškos priemone¹³.

⁷ Žr. K. Jaunius, min. veik., 19.

⁸ Žr. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, 1, 169, 465, 466, 527, 528.

⁹ Žr. ten pat, 527, 528.

¹⁰ Žr. ten pat, 465.

¹¹ Žr. ten pat, 466 (plg. 528).

¹² Žr. J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, 3, 278, Warszawa, 1956;

J. Žiugžda, Lietuvių kalbos gramatika, 1, 186, Kaunas, 1960 (pagalbinis veiksmažodis rašomas skliausteliuose).

¹³ Šias formas 1919 m. ir 1922 m. gramatikose J. Jablonskis taip pat jau laiko sudurinėmis.

Su sudurtinėmis pradėtinėmis formomis esamojo laiko veikiamąjį dalyvį, turintį dalelytę *be*¹⁴, sieja santykinės veiksmo trukmės reikšmė: veiksmas yra ilgai trunkantis kito vienalaikio veiksmo ar momento atžvilgiu.

Esamojo laiko dalyviu su dalelyte *be*- išryškinama santykinė trukmė tokio veiksmo ar reiškinio, kuris staiga pamatomas, išgirstamas, sužinoamas ar kaip kitaip paaiškėja ir sukelia nusistebėjimą ar kitas emocijas. Kalbantysis pasako tarsi kokių nors pašalinių aplinkybių jam įteigtas mintis.

Reiškiant čia nurodytus ekspresinius atspalvius, kalbamuoju dalyviu pasakomi konkretūs arba apibendrinti dabarties veiksmai ar reiškiniai. Pvz.:

Kietą kuloką *beturinti*, našlį vyrą gausi Škn. O! tie baibokai *bepūri-ją* silkę... Žem II 401. Gardus pyragas, kūma *bemokanti* kepti... Žem II 448. Aha! Tai Barbė ir jaunikį *beturinti* Simon VK II 173. Ak, žiūrėk, ir tamsta jau *besuprantąs* lietuviškai... Simon VK II 67. Aš maniau, kad tu jau miegi, o tu apie Ilžę *begalvojąs* Simon VK II 213.

Vienam skolą atiduodi, kitas jau *beprašąs* Vvr. Kai tik šiltesnis varkeras, veizék, jau grambuolés ir *belakstančios* Slnt. Kartais jis nekelia ar apserga, tuoju ir *besiunčianti* mergą pasiūlyti valgyti Žem I 345. Kaip tu be galio daboji tas žasis! Mama pati kaip *belekianti*, taip *belekianti* žąsų žiūrėti... Žem II 459.

Būtojo laiko kontekste esamojo laiko dalyviu su dalelyte *be*- pasakomi konkretūs arba apibendrinti praeities veiksmai ar reiškiniai. Šiuo atveju jis vartojamas žymiai dažniau, negu pirmuoju. Pvz.:

Išgirdau tik gilgžt gilgžt kalvaratas [ratelis], paveiziū — jau *besnau-džianti* Užv. O aš dingoju, kad tai daržo gegele, o ten *beesanti* mano jau na mergelė JD 1173. Atsigréžé ant vyro, tas iš tiesų *besnaudžiąs!* Žem I 73. Vilius vél piktas atsisuko ir jau buvo beatréžias kažką, bet už jo nugaros *bestovis* Trumpjonis Simon VK II 307. Nespéjau dar aš kaip reikiant ir pradét, krantu ir *beateinąs* su rankšluosčiu per petį, plaukus šukuodamasis, jaunasis Zuikos sūnus, karininkas Cv III 116. Mes pilnas kertes priverkėme, o čia ryto metą, praaus, tik mamyté kyšt *bejeinanti* su ryšeliu, karštais védarais nešina LzP I 370.

Iki aš pasiuuau tam angulinui [neduodančiam ramybės], tai beveik kantrybės netekau — kaip *beateinąs*, taip *beateinąs* Brs. Rožikė buvo linksmo būdo: tik, būdavo, pavakarė, žiūrėk, jau ir *besisukinėjanti* „restorane“ LzP I 405. Taigi tas Cinokas žmogus, kai prisikabino prie manęs — rytas vakaras kaip *beateinąs*, taip *beateinąs* prašyti Žem II 108.

Tik labai retais atvejais esamojo laiko dalyvis su dalelyte *be*- reiškia veiksmą be jokių ekspresijos atspalvių. Pvz.:

Ir išaušo aušrelė, patekėjo saulelė, dabar motušė, dabar baltoji svirnelė *beilsinti* JD 1502. Klausinėjo motušélės: „O kur yra dukteréle?“ —

¹⁴ Čia turima galvoje tik tas šio dalyvio vartojimo atvejis, kai prie jo prisijungusi dalelytė *be*- suteikia veiksmo trukmės reikšmę.

„Pakajėly besédinti, pirštinéles benerianti“ JD 1530. Dieną *belyjanti*, naktį *besninganti*, gale lauko mergužélė man's *belaukianti* Grk. Jau bus keturių dešimtys metų su viršum, berneli mielasis, kaip aš čionai nuo svetimų kampų dulkes *bešluostqas* ir svetimų turtų skaičiais knygų popierius *bemarginas* LzP II 60. Ten šienauja pievas,— ganosi avis. Žilagalvis tévas vartuos *bestovis* Nér Poez 456.

Visais atvejais esamojo laiko veikiamasis dalyvis su dalelyte *be-* yra vartojamas tik be pagalbinio veiksmažodžio esamojo laiko formų.

Su pagalbinio veiksmažodžio esamojo laiko formomis yra sakkomas esamojo laiko veikiamasis dalyvis be dalelytés *be-*, tačiau sudurtinių veiksmažodžio formų jis nesudaro. Šis dalyvis reiškia daiktui arba asmeniui būdingą veiksmą ar būseną kaip jo *y p a t y b e* ir beveik prilygsta vardine tarinio dalimi einančiam būdvardžiui. Pvz.:

Aš *esu galis* velnią išvaryti iš dvaro Šts. Ans *yla* daug *iškeliqas* kalbu, o vis melagingu Šts. Šitas ežeras *yla nubégas* (iš jo išteka upė) Brs. Ta višta *yla dedanti* — karka Prk. Mitrus vaikas, tik *apsigraibqas* yr Pl. Merga ar koks pusbernis — sušlapęs, visi drabužiai *varvą* iš viršaus — ligi kelių purvynais brisdamas greta vežimo, iš nekantrybės raižo tik raižo pavargusias kumeles Žem II 159. Grėties žvilgsnis toks *maldaujas*, toks kupinas sielvarto, toks nusižeminęs Simon VK II 123.

Iš viso to, kas buvo pasakyta, matyti, kad: 1) sudurtinių pradétinių formų terminu vadinamos formos, žyminčios ne tik veiksmo pradžią, bet ir jo trukmę; 2) sudurtinės pradétinės formos nesudaro pilnos laikų ir nuosakų sistemos: néra esamojo ir būtojo dažninio laiko bei geidžiamosios nuosakos formų, beveik nevartojamos liepiamiosios nuosakos formos; 3) esamojo laiko veikiamasis dalyvis su dalelyte *be-*, kuris nuo 1919 m. J. Jablonskių gramatikos buvo laikomas esamuoju pradétiniu laiku, niekada néra vartojamas su pagalbinio veiksmažodžio esamojo laiko formomis ir yra ne sudurtinė pradétinė forma, o tam tikra netiesioginės kalbos dalyvinės raiškos priemonė.

S u t r u m p i n i m a i

- Brs — Barstyčiai, Sedos I.
Cv — P. Cvirk a, Raštai, III, VIII, Vilnius, 1949.
Dr — Darbénai, Kretingos I.
Grk — Girkalnis, Raseinių I.
Jb — J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1957.
JD — Lietūviškos dájnos užrašytos par Antáną Juškévičę. 3 tomai. Kazané, 1880, 1881, 1882. (Skaitmenys prie santrumpos rodo dainų numerius).
LzP — Lazdynų Peléda, Raštai, I, II, Vilnius, 1954.
Nér. Poez — Saloméja Néris, Poezija, Vilnius, 1954.
Pl — Palèvené, Kupiškio I.
Prk — Priekulė.

Pt	— G. Petkevičaitė-Bitė, Raštai, I, Kaunas, 1947.
Simon VK	— I. Simonaitytė, Vilius Karalius, II, Vilnius, 1956.
Slnt	— Salantai.
Škn	— Šakyna, Žagarės r.
Šts	— Šatės, Skuodo r.
Užv	— Užventis.
Vencl	— A. Venclova, Raštai, III, Vilnius, 1955.
Vien	— A. Vienuolis, Raštai, V, Vilnius, 1954.
Vvr	— Veiviržėnai, Priekulės r.
Žem	— Žemaitė, Raštai, I, II, Vilnius, 1956.

О СЛОЖНЫХ НАЧИНАТЕЛЬНЫХ ВРЕМЕННЫХ ФОРМАХ

Н. К. СЛИЖЕНЕ

Резюме

Сложные начинательные временные формы литовского языка образуются из спрягаемых форм вспомогательного глагола *būti* 'быть' и самостоятельное лексическое значение имеющего действительного причастия настоящего времени с частицей *be-*, напр.: *buuau bedirbqs, būsiu bedirbqs, būčiau bedirbqs, būk bedirbqs*. В русском языке соответствующих форм глагола нет.

Значение начинающегося действия имеют только формы прошедшего однократного времени. Они обозначают такое прошедшее действие, которое чуть начавшись, было прервано другим действием или явлением. От этого значения произошло название всех начинательных форм, несмотря на то, что формы будущего времени, сослагательного и повелительного наклонения, а иногда и формы прошедшего однократного времени, выражают относительную длительность действия по сравнению с меньшей длительностью другого одновременного действия, явления, момента, а формы будущего времени обозначают еще и предполагаемое будущее действие.

Сложные начинательные формы не образуют полной системы времен и наклонений. В языке нет форм настоящего и прошедшего многократного времени и форм желательного наклонения. Формы повелительного наклонения почти не употребляются.

Сложной начинательной формой настоящего времени, начиная с грамматики И. Яблонского, вышедшей в 1919 году, считалось одно только действительное причастие настоящего времени с частицей *be-*. Однако это причастие никогда не употребляется с формами настоящего времени вспомогательного глагола *būti*, и потому нет основания считать его сложной формой. Это только один из случаев причастного выражения косвенной речи в литовском языке.